

Ана ПЕЈАНОВИЋ*

ФРАЗЕОЛОШКА ТРАНСПОЗИЦИЈА И ЊЕНА ЛЕКСИКОГРАФСКА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА (Прилог Фразеолошком рјечнику српског језика)

Сажетак: У раду се, на примјеру сталних епитета епске народне поезије, образлаже процес фразеолошке транспозиције, који се заснива на подјели фразеолошког фонда језика на фразеолошке жанрове. Даје се кратки преглед досадашњег описа поменутих језичких јединица у рјечницима српског језика и образлаже ауторов предлог њиховог лексикографског описа.

Кључне ријечи: фразеологизам (фразеолошка јединица), фразеолошка транспозиција, фразеолошки жанр, стални епитет, устаљено поређење, идиом, лексикографска интерпретација, рјечничка одредница

1. Појам и термин **ф р а з е о л о г и з а м** (фразеолошка јединица) користимо у ширем смислу, у значењу језичке јединице коју карактерише релативна устаљеност облика и значења, способност репродуковања у готовом облику, експресивност, идиоматичност и синтагматичност (вишелексемност). Класификација фразеолошких јединица коју у раду примјењујемо комбинује елементе формално-граматичког и жанровског критеријума, а проистекла је из потребе описа свих устаљених спојева ријечи са поменутим карактеристикама у књижевноумјетничком тексту. При том је узет у обзир функционални аспект фразеолошких јединица и њихова улога као поетских средстава у ауторском поступку. Специфичност овакве класификације састоји се и у чињеници да је проистекла из конфронтативног проучавања фразеологије двају блискосродних словенских језика с циљем да се утврди могућност њиховог превођења, па је у том смислу и преводилачки аспект, као један од метода такве

* Ана Пејановић, доцент на Филозофском факултету у Никшићу

свеобухватне анализе, допринио откривању кључних лингвокултурних концепата у језичкој слици свијета говорника српског језика.

Све фразеолошке јединице дијелимо, дакле, на осам жанрова: сталне епитете, устаљена поређења, идиоме, пословице, изреке, клетве, заклетве и узречице.

2. Под појмом ф р а з е о л о ш к е т р а н с п о з и ц и ј е подразумевамо прелазак фразеологизма из једног фразеолошког жанра у други. Када се фразеолошке јединице посматрају унутар самог система и са функционалног аспекта, примитивна је жанровска флуидност која функционише као механизам богаћења фразеолошког фонда језика. Првобитни фолклорни стални епитет *сиви соко*, *мрки вук*, *бијела вила*, *љути змај* почињу да се користе у односу на човјека, значење израза се идиоматизује, а промјеном значења израз из жанра сталног епитета прелази у нови жанр, жанр идиома. Ако појаву посматрамо с лексикографског аспекта, *сиви соко* иступа као хомонимична јединица: 1) стални епитет фолклора (употребљава се у односу на птицу); 2) идиом у значењу ‘храбар човјек, јунак’. Исто можемо рећи за изразе *мрки вук* и *љути змај*. Видјели смо да процес фразеолошке транспозиције није ограничен само на прелазак сталних епитета у идиоме већ је заступљен и у другим жанровима. Тако имамо и случајеве када узречице прелазе у идиоме: *да те Бог сачува*, или када првобитне заклетве прелазе у узречице: *аманат ти*, *Бога ми*, клетве и заклетве у идиоме: *траг се* (грдни његов) *ископао* и (дабогда) *траг* (нам) *се затро у затријети траг* [подробније у Пејановић А. 2007]. Други извор богаћења фразеолошког фонда и преливања једног жанра у други је редукција и кондензација већих облика, као што пословице и изреке прелазе у мање јединице, као што су идиоми [о томе подробније у Потебња 2003, Мршевић-Радовић 1987].

Промјена жанра утиче не само на промјену лексичко-граматичке припадности фразеолошке јединице већ и на њену функционалну, то јест синтаксичку улогу, а подразумејева се, и на семантику дате фразеолошке јединице. На примјеру из Горског вијенца: *Бјеху брате – да те Бог сачува, / мало бољи него у Турчина!* [ГВ 1458] израз – некадашња узречица – прелази у идиом са значењем ‘лош, најгори могући’, а у реченици има атрибутивно-предикативну функцију. Иста појава присутна је и у руском језику у изразу *БОЖЕ УПАСИ* [сохрани, оборони], који има три значења: 1. Выражение предупреждения, предосторожения о нежелательности, недопустимости чего-либо; 2. Выражение решительного отрицания чего-либо предполагаемого; 3. Устар. Выражение оценки, характеристики чего-либо, обычно со стороны силы, сте-

пени [Молотков 1978: 496]. И док је у руском језику ово посљедње значење окарактерисано, бар према рјечнику, као архаично, дотле се у српском језику оно употребљава и данас. Треба истаћи да је његова прозодија и интонација другачија у односу на значење узречице од које је настала: нека те Бог чува (сачува) → *да те Бѡг сачува* → *да те Бѡг сачува*. Као што се може видјети, промјена прозодије је пропратна, али необавезна појава приликом фразеолошке транспозиције.

3. Процес фразеолошке транспозиције покушаћемо да образложимо на примјеру фразеолошког жанра сталних епитета, такође ћемо представити наше виђење лексикографског описа дате појаве (о сталним епитетима као лингвокултуролошким јединицама и о проблемима њиховог превођења писали смо у посебном раду [Пејанович 2008]. Прије него што укратко илуструјемо досадашњи опис језичких јединица које су у центру наше пажње у различитим рјечницима српског језика, указаћемо на наше схватање појма *стални епитет*. Не улазећи у спорове о дефиницији појма *стални епитет*, а који нас занима, прије свега, као језичка фразеолошка јединица, ми прихватамо становиште руског лингвисте Александра Потебње, којег ћемо цитирати: „Точка зрения синтаксическая, с которой под эпитетом разумеют только прилагательное определительное, удерживаемая в пиитике и риторике, вносит в эти учения чуждую им категорию. / С точки зрения пиитической к эпитетам следует отнести всякие парные сочетания слов, изображающие вещи, качества, действия *их признаком...*” [Потебня 2003: 185]. Потебња врши занимљиву анализу тропа и стилских фигура у свом класичном дјелу *Теоретическая поэтика* илуструјући је примјерима из разних словенских језика, при чему предњаче примјери из српског фолклора (подробније о сталном епитету у словенским језицима види у [Миклошич 1895, Добролюбов 1961, Евгеньева 1963, Богатирјов 1982]).

Осам примјера фразеолошких јединица које функционишу и као стални епитети и као идиоми: *бијели свијет*, *жива ватра*, *суво злато*, *сиња кукавица*, *сиви соко*, *мрки вук*, *љути змај*, *бијела вила* провјерили смо у различитим лексикографским изворима српског језика. Интересовало нас је како су ови изрази одражени на временској оси те смо у том смислу кренули од Вуковог *Српског рјечника* [Караџић 1852] а завршили са потоњим *Речником српскога језика* [Речник МС 2007]. Провјерили смо примјере и у општим рјечницима, кренувши од тезауруса какав је *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* [Речник САНУ], преко шестотомног *Речника српскохрватскога књижевног језика* [Речник МС–МХ]. Провјерили смо, такође, и један дијалекатски – *Ускоч-*

ки рјечник Милије Станића [Станић 1990 I и II]. Такође је анализиран и рјечник писца који у својим дјелима користи фолклорну фразеологију – *Речник Његошева језика* [Стевановић и др. I и II]. Анализи је, подразумијева се, био подвргнут за сада и једини фразеолошки рјечник српског језика објављен под насловом *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* [Matešić 1987]. За нас, као русисту, био је занимљив и преводни рјечник *Сербохорватско-руски фразеологически словарь* [Трофимкина 2005], иначе веома солидан, али малог обима, у коме је од анализираних фразеолошких јединице одражен једино израз *бели свет* ‘далеке, чужие края’ [Трофимкина 2005: 175].

Имајући на уму чињеницу да у овако разноврсним лексикографским дјелима наши изрази морају бити различито описани у зависности од опсега, намјене и других специфичних критеријума свакога рјечника понаособ, направили смо мали приказ, који може послужити као смјерница за будући фразеолошки рјечник јер тек у њему може бити систематски и досљедно описана дата појава.

Фразеолошке јединице: *сиви соко, мрки вук, бијела вила, љути змај* нису фиксирани ни у једном нашем рјечнику као изрази, мада се сва четири израза користе у идиоматском значењу не само у у прецедентном тексту наше културе – Горском вијенцу, већ и у другим стилским регистрима од разговорног језика до публицистичког жанра (види анегдоту Ј. Ераковића: Тешко је гнијезду у којем нема мјеста само за *сивога сокола*, а има и за *врану*, и за *цука* и за *сињу кукавицу* [Ераковић 2008: XXVI], или употребу идиома *мрки вук* у етнографском раду М. Н. Пејановића: Симо Терић-Токајлија, на примјер, био је неустрашив јунак. Код Ужица посјекао је Дервиш-агу. Без једне руке у мегдану посјекао је Осман-бега, јер је у мегдану опјеван као хајдук и „*мрки вук*” [Пејановић М. 2005: 32]).

Прво што пада у очи приликом анализе израза које биљеже рјечници јесте различит третман у лексикографској обради ових једница које недвосмислено имају исто поријекло и употребу, с тим што се мора признати да поједине од њих имају већу фреквенцију и/или распрострањеност на територији српског говорног подручја (уп. *бијели свијет* или *жива ватра* у односу на већ поменуте изразе из Горског вијенца). Тај је критеријум, уз језичку интуицију састављача, највјероватније, био опредјељујући фактор приликом одређивања фразеолошког статуса израза. Чини нам се ипак да је и питање традиције, односно опирања на претходна искуства, у великој мјери утицало да се неким изразима призна статус идиома, а другима не.

Илустроваћемо претходну тврдњу изразом *сиња кукавица* који за Вуком биљеже сви одреда наши рјечници било као једно од значења, као Речник САНУ, који у одредници **кукавица** у значењу **4.** каже: (често с атрибутима: сиња, црна и сл.) *она коју је снашла нека несрећа, она која пати, која је ожалостићена, која изазива жаљење, несрећница, јадница, невољница* (врло слично шестотомни Речник Матице српске), било као посебне изразе, као што је код Станића, Матешића или у новом Речнику српског језика [Речник САНУ X: 778, Речнику МС–МХ III: 115, Речник МС 2007: 1222, Станић 1990 II: 304, Матешић 1987: 297]. У *Српском рјечнику* у одредници **сѣњѣ, ња, ње** Вук антиципира израз у илустративном материјалу: *Што ћу, кукавац сињи!* Он наводи још два примјера у којима су посвједочени овај пут стални епитети: *закукала сиња кукавица*, и у сиње се море завезоше [Караџић 1852: 681]. Слично ствар стоји са изразом *бијели свијет*, који се појављује као илустрација значења именице **свијет**: оде у бијели свијет; из бијелог свијета [Караџић 1852: 670]. Иако код Вука нема *живе ватре* фиксирана је његова старија варијанта *живи огањ* и за њу наведена два значења, данас оба архаична: 1) (у Грбљу) некакве красте по глави и 2) огањ који се вади тарући двоје липово дрвљади једно о друго докле се не упале, па кажу да пепелом од овога огња ваља посути оне красте, и проћи ће сѣ. извити огањ [Караџић 1852: 158]. Израз *жива ватра* фиксиран је као идиом у Речнику САНУ и илустрован са укупно шест различитих значења [Речник САНУ II: 431, уп. Речник МС 2007: 132 са два значења, Матешић 1987: 735 са једним].

На крају бисмо поменули посебно и једини фразеолошки рјечник који под рјечничком одредницом **kukavica** осим идиома *сиња кукавица* семантизује и устаљено поређење **kukati** ipf. **zakukati kao sinja kukavica** које је прелазна етапа у процесу фразеолошке транспозиције. Прелазни стадијум јасније одсликава ток метафоризације до коначне идиоматизације изрза.

У истом овом рјечнику се једино на примјеру фразеологизма *сухо zlato* види поријекло изрза и његово различито значење и функција. Семантизован је израз *суво zlato*, тј. његова фонетска варијанта *сухо zlato*: 1) *netko/nešto od najveće vrijednosti*; 2) *naziv od milja (obično za djevojku i dijete)*; 3) *zlato bez primjese* [Матешић 1987: 788]. Матешић правилно раздваја два значења: прво – идиоматско и треће – фолклорни стални епитет, не наводећи, међутим, његово поријекло. Неоправдано је, по нашем мишљењу, издвојено друго значење из првог, оно је у ствари само контекстуално употребљен израз у првом значењу, односно обраћање.

4. Како тече процес фразеолошке транспозиције? У неким случајевима на прелазном ступњу, као карика у ланцу, настају устаљена поређења. Од епитета који се устаљује у употреби приликом описа неког предмета у ширем смислу настаје устаљено поређење, при чему се мијења и објекат поређења; устаљено поређење се најчешће користи за опис човјека и његових особина, о чему свједоче сви наши примјери осим *бијели свијет* (подробније о етимологији израза *бијели свијет*, тачније о значењу придјева *бијели* и његовој вези са коријеном *блеск, светлый, сиять* види у етимолошким рјечницима [Skok I 1971: 152; Фасмер I 1986: 149; Бирих, Мокиенко, Степанова 1998: 517]). Даље долази до метафоризације, а у посљедњој фази губи се поредбени везник те тако добијамо идиом. Сличан примјер у руском језику описује истакнути фразеолог В. Мокијенко у књизи *Образы русской речи* [Мокиенко 1999: 327]. Он објашњава поријекло израза *красна девица* и *белый свет*. Аутор не описује поменуте случајеве на нивоу појаве нити јој даје назив, можда и зато што је број оваквих фолклорних израза у руском књижевном језику неупоредиво мањи него у српском, а разлог томе је и другачије поријекло српског књижевног језика, који је непосредно изникао из народних говора и као такав у већој мјери сачувао и „поетику фолклора”.

„Соко сиви”: „у Црној Гори приписује се то некоме ко је одважан, храбар или посебно спретан, довитљив” [Томовић 1999: 615], коментарише Слободан Томовић стих Горског вијенца: Сам се Радун у кулу нагнао / и с њим жена његова Љубица – / жена млада, ама *соко сиви*: / пуни пушке своје господару, [ГВ 2763].

Из Горског вијенца, у коме је наведени идиом посвједочен четири пута, одабрали смо баш овај примјер јер је занимљив зато што се односи на особу женског пола. У фолклору налазимо паралеле и за овај израз. Шта је карактеристично за израз *сиви соко* из Горског вијенца у поређењу са аналогним изразима из народне поезије? Народни пјевач употребљава израз и као стални епитет, када описује племениту птицу, као у пјесми Бог ником дужан не остаје: Она оде ноћу у градину, / Те заклала *сивога сокола*, [Караџић 1958 II: 22], или га користи као устаљено поређење, када описује човјека и његове аудитивне и визуелне способности, за шта примјере имамо у пјесмама Женидба Милића барјактара: Кад се смије ка’ да бисер сије. / Кад погледа *како соко сиви* [Караџић 1958 III: 522] и Предраг и Ненад: Кличе Ненад *како соко сиви* [Караџић 1958 II: 79]. У Горском вијенцу се израз употребљава без поредбеног везника, и њиме се означавају човјекове карактерне особине.

Видимо, дакле, да је процес фразеолошке транспозиције текао је од сталног епитета – један исти придјев се усталио у употреби приликом описа одређеног предмета, бића или појаве, даље се стални епитет проширује поредбеним везником и користи се за опис људских особина; коначно, у завршној фази, укида се поредбени везник и добија се идиоматско пренесено значење.

Рјечничка одредница у фразеолошком рјечнику могла би да изгледа отприлике овако:

сѝвѝ сѝкѝ **1.** *фолклорни стални епитет.* Она оде ноћу у градину, / Те заклала *сивога сокола*, [Караџић 1958 II: 22 (Богником дужан не остаје)]; **2.** *устаљено поређење.* Кад се смије ка' да бисер сије. / Кад погледа *како соко сиви* [Караџић 1958 III: 522]; Кличе Ненад *како соко сиви* [Караџић 1958 II: 79]; **3.** *идиом.* Сам се Радун у кулу нагнао / и с њим жена његова Љубица – / жена млада, ама *соко сиви*: [ГВ 2763].

5. Подјела фразеолошких јединица на осам жанрова и Фразеолошки рјечник српског језика, заснован на таквој класификацији, јасно би одсликавао унутарфразеолошке системске односе. Механизам фразеолошке транспозиције који функционише и као важно језичко творбено средство бацио би ново свијетло на етимолошку реконструкцију појединих израза и еволуцију њиховог значења. На тај начин били би истакнути значај и мјесто фразеологије као лингвистичке дисциплине (која је неоправдано запостављена у српској лингвистици). То је једно.

Друго: концепција фразеолошког рјечника са лингвокултуролошком подлогом, која би одразила језичку слику свијета његових говорника, омогућила би не само да се лакше реконструише менталитет нашег народа кроз фразеолошка изражајна средства већ и да се отргну од заборава поједини сегменти традиције и културе, старе митологије, обичаја, начина живота који су садржани, понекад и дубоко запретени у народној и фолклорној фразеологији, а оне заузимају централно мјесто у фразеологији српског језика. Да не помињемо колико би такав рјечник био користан свима онима који предају и проучавају српски језик као страни или преводе са њега.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Бирих, Мокиенко, Степанова 1998: А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. *Словарь русской фразеологии*. Историко-этимологический справочник. Санкт-Петербург, 1998.

Богатирјов 1982: Пјотр Григорјевич Богатирјов. *Стални епитети и антитеза у епским песмама словенских народа*. – [У књизи:] Светозар Кољевић. *Ка поетици народног песничтва*: Страна критика о нашој народној поезији. Београд, 1982.

ГВ 2005: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмила Маројевић. Подгорица, 2005.

Добролюбов 1961: Н. А. Добролюбов. *О поэтических особенностях великорусской народной поэзии в выражениях и оборотах*. – [У књизи:] Н. А. Добролюбов. Собр. соч. Т. I. Москва–Ленинград 1961.

Евгеньева 1963: А. П. Евгеньева. *Очерки по языку устной поэзии в записях XVII–XX вв.* Москва–Ленинград, 1963.

Ераковић 2008: Јован Ераковић. *Афоризми*. – Дан, Подгорица, 17. фебруар 2008. с. XXVI

Караџић 1852: *Српски рјечник* истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1852. [Фототипско издање: Београд, 1977].

Караџић 1958 II: Вук Ст. Караџић. *Српске народне пјесме*. Књ. друга. Београд, 1958.

Караџић 1958 III: Вук Ст. Караџић. *Српске народне пјесме*. Књ. трећа. Београд, 1958.

Matešić 1982: Josip Matešić. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1982.

Миклошич 1895: Ф. Миклошич. *Изобразительные средства славянского эпоса*. Москва, 1895.

Мокиенко 1999: В. М. Мокиенко. *Образы русской речи*: Историко-этимологические очерки фразеологии. Санкт-Петербург, 1999.

Молотков 1978: *Фразеологический словарь русского языка*. Под ред. А. И. Молоткова. Изд. 3-е. Москва, 1978.

Мршевић-Радовић 1987: Драгана Мршевић-Радовић. *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд, 1987.

Пејановић А. 2007: *Фразеологија Горског вијенца и његових руских превода*. Докторска дисертација, Београд, 2007.

Пејановић М. 2005: Момир Н. Пејановић. *Дробњачко село Годијељи*. Цетиње, 2005.

Пејанович 2008: А. Пејанович. *Сербский фразеологизм сиви соко и его русские соответствия*. Материалы XXXVII Международной филологической конференции 11–15 марта 2008 г. Санкт-Петербург, 2008. [У штампи].

Потебня 2003: А. А. Потебня. *Теоретическая поэтика*: Учебное пособие. Для студентов филологических факультетов высших учебных заведений. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург, 2003.

Речник МС–МХ III 1969: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књ. III. Нови Сад – Загреб, 1969.

Речник САНУ II 1962: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. II. Београд, 1962.

Речник САНУ X 1978: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. X. Београд, 1978.

Речник МС 2007: *Речник српског језика*. [Израдили Милица Вујанић и др. ; редакционо и уредио Мирослав Николић]. Нови Сад, 2007.

Skok I 1971: Petar Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. Knj. I. Zagreb, 1971.

Станић 1990 I: Милица Станић. *Ускочки речник*. Књ. прва. Милица Станић. Београд, 1990.

Станић 1990 II: Милица Станић. *Ускочки речник*. Књ. друга. Милица Станић. Београд, 1990.

Стевановић и др. 1983 I: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошевог језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I. Београд–Титоград–Цетиње, 1983.

Стевановић и др. 1983 II: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошевог језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. II. Београд–Титоград–Цетиње, 1983.

Томовић 1999: С. Томовић. *Његошев Горски вијенац*. – Енциклопедија Његош. Први том. [Главни и одговорни уредник Слободан Томовић]. Подгорица, 1999.

Трофимкина 2005: О. И. Трофимкина. *Србохрватско-руски фразеологички лексикон*. Москва, 2005.

Фасмер I 1986: Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I (А–Д). Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. 2-е изд., стер. Москва, 1986.

Анна ПЕЈАНОВИЧ

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ ТРАНСПОЗИЦИЯ И ЕЕ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ

Резюме

В настоящей работе автором обосновывается процесс фразеологической транспозиции, проистекающий из классификации фразеологических единиц на восемь фразеологических жанров. На примере жанра постоянных эпитетов, в первой части работы, рассматривается лексикографическое описание многожанровых фразеологизмов в различных типах словарей сербского языка, в заключительной же части статьи, предлагае

